

A regényben egyfelől meghatározó szólam az ember és az embernek a legtökéletesebb formájaként értett európai vagy nyugati, önkiteljesítő, alkotó és önalkotó egyéniségnek vagy személyiségnek az ünneplése, amit Márai egyéb műveiből olykor már unásig ismerhetünk. Másfelől azonban az is szembeötlő, hogy a regényben minden korábbinál hangsúlyosabban jelen vannak a kételyek is ennek a személyiségnek jelenléti megvalósíthatóságát illetően, s egyáltalán az ember és az egyéniség mibenlétét, megragadhatóságát, pontos körvonalazhatóságát, sőt voltaképpen abszolút értékét illetően – és éppen az ember–állat viszonyoknak a bukolikus hagyományhoz kapcsolódás által is előtérbe állított ambivalens megjelenítésében és gondolati kifejtésében. Ez nyilván nem független a 20. századi totalitárius rendszerek és a második világháború tapasztalatától, s összhangban van a korabeli európai gondolkodástörténeti fejleményekkel is, melyek az ember középponti, megkülönböztetett státuszát vonták kérdőre a világegyetemben és az eleven létezők rangsorában. E tézis mellett a fentiekben két szempontból érveltem. Egyrészt a bukolikus hagyomány eleven jelenlétét igazolva a szövegben, másrészt és ehhez kapcsolódva a regény politikai zoológiájának legfontosabb jellegzetességeit előszámlálva.

„és élsz és élsz és éltek”

A Nemes Nagy – Rónay – Babits-kapcsolat nyomában*

A B S Z T R A K T

Áprily Lajos mellett Nemes Nagy Ágnes másik fiataalkori, de egész életre meghatározó ikonja Babits Mihály volt. Nem ő ugyan az egyetlen, akinek verset ajánlott, de róla írta a szakdolgozatát, majd tanulmányokat és könyvet is szentelt a költészetének. Az egyik „összekötő” Babits és Nemes Nagy között Rónay György lehetett, aki személyesen ismerte Babitsot, levelezett is vele, és publikált a Nyugatban. A hatástörténeti, egyúttal filológiai és líraelemző tanulmány a Nemes Nagy – Rónay kapcsolatba, továbbá a Babitshoz fűződő viszony alakulásába nyújt bepillantást, és két 1983-as verset helyez fókuszába, kitérve azok kézirat változataira is. Az *Egy pályaudvar átalakítása* ciklus két ars poétikus, érett költői szemlélettel bíró verse, a Rónay Györgynek ajánlott *Futóeső* és a Babits Mihálynak ajánlott *Víz és kenyér* a pályáiv végpontján elhelyezkedő darabokként azt reprezentálják, hogy ez a költészet szándéka szerint mindvégig egységes volt, legfőbb mintái ugyanazok: az organikus megragadható a kezdeti, fiataalkori versektől kezdve, az Áprilyhoz, Babitshoz, majd Rilkéhez kapcsolódó versek útján át az ajánlást nem tartalmazó verseken keresztül idáig: a kései versek is vissza-visszatérnek, noha nyilván számos tapasztalattal, eszközzel felvértezve, a nyugatos hagyományhoz, Rónayhoz és – főképp – Babitshoz.

Ha áttekintjük, milyen hommage-ok, explicit paratextuális utalásokat tartalmazó versek szerepelnek a Nemes Nagy-életműben, megállapíthatjuk, hogy nincs sok ilyen: a néhány baráton, személyes kapcsolaton túliak a Keyes, Rilke és Babits nevét említő egy-egy vers. Az első kötetben (*Kettős világban*) az *Elégia egy fogolyról* című versnél ez szerepel: „Barátnőm emlékére”, a második kötet (*Szárazvillám*) *Villamos* című versénél ez áll: „Sidney Keyes emlékének”, a harmadik kötetben (*Napforduló*) az *Ekhnáton*-ciklus előtt egy rövid vers olvasható „*Ekhnáton Naphimnuszából*” felirattal, *Az alvó lovasok* című verset Kassák Lajosnak,¹ a *Víz és kenyér* címűt Babits Mihálynak,

* A szöveg a *Biopoétika a 20–21. századi magyar irodalomban* (NKFIH K 132113) című OTKA-projekt keretében készült.

¹ „[...] kezdettől fogva tiszteltük Kassákot, de hogy tulajdonképpen kicsoda ő és egyáltalán mit számít a magyar irodalomban a magyar avantgarde, arra csak lassanként jöttünk rá. Az 50-es években kerültünk közelebb Kassákhoz. Sokat voltunk nála a Bécsi úton, Békásmegyeren, ők is el-eljöttek hozzánk Klárral. Granasztói Pálék, Bálint Endréék, festők, zenészek tisztelői közé tartoztak.”; „a Kassákkal való barátságom széljegyzet volt. Tiszteltem Kassákot, és lassacskán, a magam belső átváltozásainál fogva kezdtem rájönni, hogy mi a magyar avantgarde, és mi az, amit ő csinált. De eszem ágában se volt, hogy azt csináljam, amit ő, az egy teljesen más ízlésnek a terméke volt. Az, hogy úgy mondjam, az avantgarde első hulláma volt a tízes, húszas évek, a kezdeti avantgarde, és közben már sok minden

a *Futóesőt* pedig Rónay Györgynek ajánlotta a szerző. Kiadott verseinek ezeken kívül nincs hasonló megjelölése, leszámítva a Mészöly Miklósnak írt alkalmi verset (*Köszöntő*, „M. M.-nak”), amely akrosztichonban a sorok kezdőbetűiből olvasható ki a Miklós név, és amelynek párverse a költő életében kiadatlan *Ír, ír, ír* című vers: „Alinak szívből Ágnes” ajánlással. Szintén posztumusz jelent meg a *Rilkéhez* című négy soros, *A kertben* Áprily Lajosnak és Jékely Zoltánnak szóló ajánlással, és további alkalmi versek: a *Tusi néni köszöntése* (Nagy Miklósné Balogh Etelkának, a legjobb barátónő: Hrabovszky Anna anyósának), a *Születésnap ioda a Krisztinában* („Cipinek”, azaz Ottlik Gézának ajánlva), a *Határ Győzőnek írt Victori salutem* („1989-ben 75. évében / Szeretettel Nemes Nagy Ágnes”), az *Egy esős kirándulás* („Győző ünnepére szeretettel jegyzé”), a *Római tél* (amely valószínűleg Weöres Sándornak szól),² az *Egy város* (Szederkényi Ervinnek),³ továbbá a *Tanulni kell* ezzel az hommage-zsal: „A New York-i Hétvégi Magyar Iskolának ajánlom ezt a verset, húszéves jubileuma alkalmából”, illetve a *Panka-dal* című, Hrabovszky Annának⁴ írt vers.⁵ Kiemelhető ezek közül *A kertben*, *Az alvó lovasok* és a *Futóeső*, amelyek olyan magyar nyelven író, korábbi generációkhoz tartozó „költőatyákhöz” szólnak, akiket Nemes Nagy személyesen is ismert. Babits Mihállyal azonban nem volt személyes kapcsolata⁶ – ahogyan nyilván Rainer Maria Rilkével sem.⁷

történt. A magyar irodalomban is nagyon sok minden történt.” Lásd NEMES NAGY Ágnes, *Látkép gesztenyefával*, Magvető, Budapest, 1987, 105, 110. Lásd továbbá *Uő.*, *Részletek öregkori arcképhez (Kassákról)*; *Hegy, folyó, város (Kassák-évfordulóra)* = *Uő.*, *Szó és szótlanlanság*, Magvető, Budapest, 1989, 119–126, 408–410.

² A kézirat jobb felső sarkában eredetileg ez szerepel: „(Weöres Sanyinak) 70 éves”, a cím után ajánlás: „A kortalannak.” Lásd PIM Kézirattár, V.5866.52. A folyóiratban megjelent változatban nem szerepelt ajánlás. Az első posztumusz versgyűjteményben az alábbi ajánlással jelent meg, valószínűleg Lengyel Balázs egészítette ki ezzel: „A 70 éves Weöres Sándornak.” Lásd erről NEMES NAGY Ágnes, *Összegyűjtött versek. Közel 100 kiadatlan verssel*, s. a. r. FERENCZ Győző, Jelenkor, [Budapest], 2016, 646.

³ Szintén ajánlás nélkül jelent meg folyóiratban, a 2016-os kötet nem ismeri a kéziratot, amely azóta felbukkant, a kéziratban szerepel a Szederkényi Ervinnek szóló ajánlás. Központozáson, elrendezésen túli javítás három található benne, az utolsó versszak első sorában a *rekeszbe* helyére került a *dobozába*, a következő sor utólag egészült ki a névelővel, az utolsó sorban pedig a *romolhatatlan* szó egy korábbi jelző (*derengve*) helyére kerül. Lelőhely: PIM Kézirattár; Központi Gymsz.: 3486, Tári Gymsz.: 2020/40.

⁴ Nem ajánlásban, de versszövegben másutt is szerepel Hrabovszky Anna beceneve: „Elindultunk, Pannával, akkor / hogy megkeressük nyomodat. [...] lassan léptünk, Panna, meg én.” (*Elégia egy fogolyról*).

⁵ BUDA Attila – PATAKY Adrienn, *Ismeretlen Nemes Nagy Ágnes-kéziratok és dokumentumok a Hrabovszky-hagyatékából*, Pannon Tükör 2017/4., 59. A számos Hrabovszky Annának ajánlott vagy ajándékozott kép, rajz vagy kézirat között érdemes megemlíteni azt az 1941. szeptember 16-ra datált fényképet, amelynek „Szeretettel: Ágnes” felirata fölött egy Babitstól származó (de idézőjelet nem használó, a forrást meg nem jelölő) versrészlet olvasható kézírással, nem teljesen pontosan idézve a *Babona, varázs* című, 1911-es vers első versszakát: „Nem szánom én az ostobát, / kinek üres a mennyek boltja: / ki méltó látni a csodát / az a csodát magában hordja.” Lelőhely: Hrabovszky-hagyaték, Nagy Boldizsár és Nagy Krisztina tulajdona.

⁶ A Babits-kapcsolat lacani értelmezéséről lásd KONCSOS Kinga, *Az apa látása. Nemes Nagy Ágnes Babits-versei = Nemzedéki narratívák a kultúratudományokban*, szerk. GARAMI András – MEKIS D. János – NÉMETH Ákos, Kijárat, Budapest, 2012, 29–40.

⁷ A meghatározó Rilke-kapcsolatról számos íráson túl lásd a természetképpel összefüggésben újabban: SCHEIN Gábor, *A tájképek mint testképek Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Új Forrás 2016/10., 42–52.

Az egyik „összekötő” Babits, Nemes Nagy (és részben Rilke)⁸ között Rónay György lehetett, aki alig egy évtizeddel volt idősebb Nemes Nagy Ágnesnél, ám ennek az évtizednek köszönhetően („világok választották el azokat, akik már a háború előtt írók voltak, a háború után kezdőktől”)⁹ vált lehetségessé, hogy ő személyesen ismerhette Babitsot,¹⁰ levelezett is vele, és publikált a Nyugatban. Első levelét 1935-ben küldte el Babitsnak (véltetően a *Koratavas* című versével együtt, hogy véleményezze azt; 1936-ban a Nyugat együtt hozta le az előbbit és a *Sejtelem* című verset),¹¹ akinek a halála után az özvegygel levelezett tovább – megjelentette például az Új Emberben Török Sophie *Eltűnt idő* című versét, amely Babitsra emlékezik. Később tanulmányt is írt Babitsról, *Babits hite* című, huszonöt oldalas írása az 1970-es *Szenetek – Írók – Irányok* című könyvében kapott helyet.

Rónayt a Nyugat harmadik nemzedékébe, és egyúttal az újhaldasok (negyedik nemzedék) közé szokás sorolni. Ugyan az alig három évfolyamot megért Újhald folyóiratban nem publikált, az Újhaldhoz és szerzőihez kötődő viszonya szoros, sokrétű,¹² főként az ötvenes–hatvanas években, amikor folyóirat nem volt, csak a szellemi kör tartott össze, ez volt a „Rónay-asztal” időszaka:

Vagy 25 éven át, de lehet, hogy tovább is, mert nehéz volna a kezdetét meghatározni, jártunk össze Rónayval egypáran. [...] eszpresszóban, kocsmákban, éttermekben. [...] Rónay volt ennek az asztaltársaságnak az összetartója, hogy úgy mondjam, összekötő eleme, róla neveztek el magunkat magunkban. Ott volt Ottlik Géza, Mándy Iván, Vargha Kálmán, Balázs meg én; mi voltunk az állandó tagok. Voltak aztán átmeneti jelenlévők, például Pilinszky Jancsi, egy darabig szorgalmas látogatónk, akkor Nemeskürty, sőt egy időben Kellér Andor is odajárt hozzánk. Hogy mit csináltunk egy fél életidő alatt? Főleg irodalomról beszéltünk. Irodalomról, irodalomról. Hogy nekem Rónay milyen fontos volt, azt már több ízben megírtam. Talán elsősorban azért, mert volt olyan érdeklődési köre, ami nem minden költőben van meg okvetlenül. Az irodalomtörténeti, mesterségbeli érdeklődésre gondolok. Vele meg lehetett beszélni, hogy hogyan viszonylik az ionicus a minore a magyaros hangsúlyhoz, meg hogy Arany Jánosnak mi a véleménye erről vagy arról, meg hogy mi a francia romantikás verselméletek újdonsága a klasszicistákkal szemben, és hogy Tibullus hogyan aránylik Catullushoz. Mindent tudott. [...] Rendkívül fontos és jótékony hatású volt hát az az élénk, heves szellemű eszmecsere, amiben éltünk. Azonkívül pedig Rónay maga. Vigasztaló személyiség volt. Ő volt az, aki soha nem panaszkodott.¹³

⁸ Hogy csak egyetlen példát említsünk a párhuzamra: Rilke versei közül *Az első elégia*t Nemes Nagy, *A második elégia*t Rónay fordította magyarra – lásd Rainer Maria RILKE *Versei*, Európa, Budapest, 1983, 233, 244.

⁹ NEMES NAGY Ágnes, *Asztal és kenyér*, Vigilia 1979/3., 177–179. Lásd *Uő.*, *Szó és szótlanlanság*, 424.

¹⁰ Lásd a verset a találkozásról: RÓNAY György, *Babits a betegágyon* (1961).

¹¹ A levelet lásd: RÓNAY György *levelei Babits Mihálynak és Babits Mihálynéhoz*, s. a. r., jegyz. SEBŐK Melinda, Vigilia 2007/4, 303.

¹² Lásd erről HERNÁDI Mária, *Rónay György és az Újhald*, Vigilia 2013/10., 735–742.

¹³ NEMES NAGY, *Látkép gesztenyefával*, 103–104.

Az említett időszakban, amikor az újhaldasok jobbra a pedagógiai munka, a műfordítás, illetve a gyermek- és ifjúsági irodalom hármasából építkezettek,¹⁴ Rónay igyekezett nemcsak tanácsokkal, beszélgetésekkel segíteni őket, de például a Vigilia mint publikációs fórum által is, amelynek 1945-től szerkesztőbizottsági tagja, 1969-től felelős szerkesztője volt – egészen 1978 áprilisában hirtelen bekövetkezett haláláig.¹⁵ A szívroham miatti halál hírére Nemes Nagy megemlékezett Iowában a következő év őszén, az *Amerikai naplóban*;¹⁶ előző, hosszabb útjáról (Brüsszel, 1977) még küldött neki képeslapot, említette az útinaplóban többször is a nevét.¹⁷ Hernádi Mária úgy fogalmaz, hogy „[k]ülsőbb körként, holdudvarként a virtuális műhely tagja az irodalmi apafigura, Rónay György” volt, „és a rímelőket megvető, mégis fontos barátta váló Kassák Lajos, akik sohasem voltak újhaldasok, ennek ellenére mellőzhetetlen volt a jelenlétük.”¹⁸ Mint már arról szó esett, mindkettejüknek ajánlott verset Nemes Nagy.¹⁹ A Lengyel Balázs-hagyaték dokumentumaiból kiderül, hogy amikor próbálták újjáéleszteni az Újhaldat, a folyóirattervekben (például az 1956-os, Magyar Orfeusz címmel tervezett lap első három számának fennmaradt tartalomjegyzékében) a leendő szerzők között szerepelt Rónay György neve.²⁰

Rónay költészetére előbb Sík Sándor,²¹ majd Tüskés Tibor is a „mámoros természetélmény” kifejezést használta (amellyel különben mások Petőfi Sándor vagy Komjáthy Jenő költészetét illették). Tüskés így fogalmaz: „Napszakok, évszakok, fák, növények, virágok, erdei, vízi és kerti képek kavarnak előttünk, a költő nem bíz rájuk többletjelentést, nem akar velük jelképes tartalmat közölni. Az áradó, buja szingazdag-ság és az antropomorfizált látás, a természeti képek leleményes megszemélyesítése teszi őket elevenné és élővé. Itt a rét »mosolyog«, az ég »nevet«, a vadkörtefa »levet-

¹⁴ Lásd erről: PATAKY Adrienn, „Rájöttem, hogy a gyermekvers: műfaj.” *Gyermekirodalom, gyermekírói lét a Rákosi- és a Kádár-éra belpolitikai átszervezései, ideológiai tükrében, újhaldas példákon keresztül*, It 2022/4., 397–425.

¹⁵ „1948-ban írtam *A magyar líra* című könyvem, |: agyonverték |: 1972-ig tanulmánykötetet nem írhattam. Csak a *Vigiliában*, Rónay György lapjában, aki protestáns létünk ellenére publikált bennünket. [...] Szóval, igen nehezen éltünk. [...] |: 13 évig nem volt állásom |: [...] Ágnes egy darabig tanított a Petőfi Gimnáziumban, de ő is szabadúszó lett.” Lásd Lengyel Balázs – Hernádi Mária, [Budapest], 2003. április 12. = „láthatatlan selyemsál a számon.” *Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs leveleiből*, s. a. r. BUDA Attila – PATAKY Adrienn – Tüskés Anna, Gondolat, Budapest, 2019, 231–232.

¹⁶ „Artúr megemlíti, hogy „elvesztettük Rónay Györgyöt”. – Megrendítő Gyuri nevének említése itt, Iowában a szemem elé ugrik az arcszíne. Amilyené vált az utóbbi 4-5 <évv> évben. Az a sápadt, sárgás, szívbeteg arcszín. Gyuri. – Majd folytatódik a party, amely mintha egy percre megszakadt volna.” Lásd NEMES NAGY Ágnes, *Amerikai napló*, 1979, s. a. r., jegyz. BUDA Attila = „...mi szépség volt s csoda”. *Az Újhald folyóirat köre – tanulmányok és szövegközlések*, szerk. BUDA Attila – NEMESKÉRI Luca – PATAKY Adrienn, Ráció, Budapest, 2015, 211.

¹⁷ NEMES NAGY Ágnes, *Brüsszeli út*, 1977, s. a. r., jegyz. DOBÁS Kata = „...mi szépség volt s csoda”, 151–176.

¹⁸ HERNÁDI Mária, *Az Újhald folyóirat és évkönyv története = Táguló körök. Tanulmányok, dokumentumok az Újhaldról és utókoráról*, szerk. BUDA Attila, Ráció, Budapest, 2014, 12.

¹⁹ Bár elképzelhető, hogy *Az alvó lovasok* című vers csak utólag, Kassák halálakor (1967) egészült ki az ajánlással, mert az egyik kézirat sem szerepel, a kéziratok pedig 1961-es keletkezési időre engednek következtetni. Lásd NEMES NAGY, *Összegyűjtött versek*, 623.

²⁰ Részletesebben lásd NEMESKÉRI Luca, „Egy meghíúsult folyóiratterv”. *A Magyar Orfeusz = „...mi szépség volt s csoda”, 11–17.*

²¹ Sík Sándor, *Rónay György: Nyár, Vigilia 1957/6.*, 365–369.

kezett», a nyírfa »mint egy eszelős lány lángszoknyáját nyakába kanyarítja«, a hold »mint egy lemetszett janicsárfej, ott lóg egész éjjel Budán«, s a kis szellő »mint ijedt pulikölyök, a bokorba siet«. Nem elfordulás ez a valóságtól, hanem a valóság egyetlen szünetének, a természet áradó szépségének hiteles leírása, a látvány megörökítése, a teremtett világ fölötti öröm kifejezése, egy nagy hagyományú lírai műfaj folytatása.²² Gondoljunk csak a profán egyszerűségével ható *A világ legszebb délelőttije* című versre, amelyben a szerelmespár lassú mozdulatai a természet szépségének részletező leírásába ágyazódnak, figyelmük azonban nem korlátozódik egymásra, a természet némely élőlénye igéző hatással van rájuk: „[...] és hozzá simult és szeretek volna hosszan egymás szemébe nézni / mert ez volt a világ legszebb délelőttije / de nem bírták levenni szemüket az ezüstszárnnyú madárról [...]”²³ Rónay életművében „sorjáz-nak a természetversek, amiknek témáit főleg a Balaton környékéről, egészen pontosan Szárszóról veszi. Utolsó verseinek gyűjteménye (*A kert*) is innen merít: a tóból és az égből, és a közöttük feszülő öröklétet sugalló csendből, amit néha-néha megtör egy-egy vonatfűtő, egy-egy mozdulat, egy-egy tragédia, aminek veszteségét az öröklét ígérete egyensúlyozza ki.”²⁴ Posztumusz kiadott, összegyűjtött verseit tartalmazó kötete a *Szérű* címet kapta, az 1977 karácsonyára datált vers Babits-mottója így szól: „Ez a hely a legjobb hely tenéked.”²⁵

A Rónay Györgynek ajánlott, ismert *Futóeső* című vers kézírata a legújabb, 2016-os versgyűjtemény sajtó alá rendezőjének jegyzete szerint 1983. április 5-ei;²⁶ maga a vers 1985-ben jelent meg a *Vigiliában*. Van azonban egy másik, két nappal korábban datált, ugyanezzel a címmel megjelölt változat is – ezt nem ismeri az említett gyűjtemény –, amely változatban jelentős eltérések vannak, az első sor például itt így szól: „Semmi dráma. Csak párna, csend.”²⁷ A „folytonos fenyegetések”-ből „Ami fenyegető” lett. A második versszak ismétlődő „Semmi dráma.”-kezdetű „Semmi, semmi.”-re módosult. Az eredetileg huszonkét soros vers huszonnyolc sorra bővült, és a „néhány új pótcserép” kezdetű sortól kezdve egészen más a befejezése. A korábban datált *Futóesőt* itt közöljük először:

Futóeső

Semmi dráma. Csak párna, csend.
Az ablakon kinézni, háztetők.
A folytonos fenyegetések balkon-rácsok közé kalitkázva, lent a mindennap<os>|: i |: utcakép beinjekciózott mozdulat-sora.

Futóeső

Rónay Györgynek

Semmi dráma. Csak hőemelkedés.
Az ablakon kinézni, háztetők.
Ami fenyegető, balkonrácsok közé kalitkázva, lent a mindennapi utcakép beinjekciózott mozdulat-sora.

²² Tüskés Tibor, *Csend és építkezés Rónay György életművében*, Katolikus Szemle 1988/3., 228.

²³ RÓNAY György, *A világ legszebb délelőttije*, Élet és Irodalom 1964. március 7., 5.

²⁴ ACSAI Roland, *Rónay György időtlen kertje*, Helyőrség 2022. február 3. <https://helyorseg.ma/rovat/portre/acsa-roland-ronay-gyorgy-idotlen-kertje> (Hozzáférés: 2023. szeptember 2.)

²⁵ A részlet az *Ádáz kutyám* című versből származik.

²⁶ NEMES NAGY, *Összegyűjtött versek*, 2016.

²⁷ Lelőhely: PIM Kézírtattár; Központi Gynsz.: 3486, Tári Gynsz.: 2020/40

Semmi, <dráma>|: , semmi |: |.
Hisz nincs rá semmi ok.
Fordítsd másra figyelmedet.
Például a futóesőre.
Ázik odaát a háztető,
fényes-szürke, mosott féldrágakő,
melyből élénk rózsaszínben virít ki
néhány új pótcserép – <agátban>|: ónixban |: |
szokásos piros pontok.

Pótcserépek a házon.
A bevarrt szakadások.
Ismertetőjelek és azonosítások.
Már nem az új, már csak a pótot,
az elhasznátság fokozatai.

Fölszáradt már. Fent égdarabok,
nap-nélküli fény-változások.
Nagy függönyökön valamivel
élénkebb színű foltvarrások.

1983. ápr. 3.²⁸

A korábbi változat nagyobb hangsúlyt helyez a foltozásra, ez az összeöltés szintjén („bevarrt szakadások”, foltvarrások), amely a kézímunkára utal, egyáltalán nincs jelen a másik versben.³⁰ Míg az első versben az ikonikus „Figyelj, ahogy tanultad tőle,”-sorról kezdve nem szerepel az ember, csupán utalások találhatók az emberi beavatkozásra, környezetre (*mosott, bevarrt, függönyök, foltvarrások*), a második (a publikált) vers újra és újra aposztrófikus gesztusokkal él (*figyelj, nézz, „ahogy tanultad tőle”*), amellet, hogy a prosopopeia eszközét is beveti – elmondható tehát, hogy a második az első változatnál sokkal kifinomultabban utal a humánium jelenlétére, illetve

Semmi, semmi. Hisz nincs rá semmi ok.
Fordítsd másra figyelmedet.
Például a futóesőre.
Figyelj, ahogy tanultad tőle,²⁹
például a futóesőre,
amint ázik odaát a háztető,
fényes-szürke, mosdott féldrágakő,
melyből élénk rózsaszínben virít ki
néhány új pótcserép – ónixban
fel-feltűnő, pirosuló pontok.

A fénylő pontokra figyelj,
ott feljebb, az ég-darabokra,
a kibukkanó szakadozottra,
fényfoltokkal esteledőre,
nézz, nézz, ahogy tanultad tőle.

Észrevétlen arcmozdulattal,
oda se nézve, szemhéjaid
vízszintes zárójelében,
ahogy tanultad tőle régen,
a részleges fényesedőre,
a jelre és a jelölőre,
a háztetőre, égtetőre

nézz fel, ahogy tanultad tőle.

1983. ápr. 5.

²⁸ Lelőhely: PIM Kézirattár; Központi Gynsz.: 3486, Tári Gynsz.: 2020/40. A szövegközlésekben található jelek feloldása:

< > tintairású áthúzás(ok)/törlés(ek), az áthúzott/törölt szöveg a csúcsos zárójelben található
|: | tintairású beillesztés a dokumentum bármely részén, a szöveg a kettőspontok között olvasható
[?] olvashatatlan szó, szavak, bizonytalan olvasat

²⁹ Egy másik, PIM-ben őrzött kéziratváltozatban (tiszttázat) csupán annyi az eltérés a megjelent szöveghez képest, hogy itt nagybetűvel látható a szó: *Tőle*, és a *zárójelében* helyett *zárjelében* szerepel.

³⁰ A foltozás, varrás egyébként szerepel az életmű más darabjaiban is: „összefélcelt csatlakozások [...] duzzadt vágány-varratok” – *Egy pályaudvar átalakítása*; „vaskapcsok koponya-varrata” – *Ház a hegyoldalon*; „Látom a lángelmén a fércet, / a lány koponya-varratot.” – *Fordítás közben*; „hol minden fércelt, foszlado” – *Mesterségemhez*.

törekszik a vele való kapcsolatteremtésre. Az 1985-ben publikált *Futóeső* az érett Nemes Nagy-versek egyikeként magán hordozza azokat a jegyeket, amelyek az oeuvre jelentős hányadára jellemzők: a bent és a kint, a fent és a lent, az épített tér és a természeti tér oppozíciója, a figyelem és a nézés parancsa kulminálódik benne – miközben számos ponton kapcsolódik korábbi versekhez is. A *Fenyőhöz* például a prosopopeia révén, pontosabban az arcot színekdochikusan a (zárt!) szemhéjak inskripciója által létrehozó trópussal: „szemhéjaid / vízszintes zárójelében”; a *Fenyőben* ez olvasható: „Fönt egy madár, egy ismeretlen / madár az égen – összevont / szemöldök, arctalan – [...] hulló szemhéj, vakablak”. A *Fenyő* hulló szemhéja és a *Futóeső* vízszintes zárójelként körülírt szemhéja ugyanarra a zártságra, vakságra, máshonnan nézve: belső látásra, (madár) szabadság(á)ra utal, amelyhez „oda se [kell] néz[ni]”. A *Futóeső* a horizontális kint–bent és a vertikális lent–fel irányok rétegeivel mintegy rejtett beírodásként létrehozza a keresztformát. Az irányok-vonalak rajzolata, a tárgyak párhuzamos és keresztező „csíkjai” már a vers elején megjelennek az architectonikus formák: ablakok, háztetők, balkonrácsok, kalitka által – a *hőemelkedés* vagy a *háztetők* szavak rögtön a fentre, felfelé nézésre készítetnek. Később a(z erős, különleges) színekre terelődik a figyelem (*fényes-szürke, élénk rózsaszín, ónix, pirosuló*), azután pedig a pusztá fényre (talán az eső miatt és az „esteledőre” térés miatt sötétebb az ég, alig hatol át rajta napfény, így a szín mint a fény összetevője nem látszik jól, lecsupaszul a jelenség), amely fentről érkezik, illetve felfelé irányítja a tekintetet (*fénylő pontok, feljebb, ég-darabok, fényfoltok, nézz fel*).³¹ Feltűnő az *f* mássalhangzó megszorodása a vers e pontján, de az alliterációk, különösen az *f*-fel kezdődő szavak már ezelőtt is jellemzőek (*futóeső, fenyegető, fordítsd, figyelmedet, figyelj*), ugyanakkor más mássalhangzók esetén is találhatunk rá példát („tanultad tőle”, „a jelre és a jelölőre”, „pirosuló pontok”). Az előbbi, színekre utaló négy szó sokkal inkább fényt, mint színt jelöl: *fényes, élénk*, (nem piros, csak) *pirosuló*, és külön figyelemre méltó az *ónix* szó, amely a félig átlátszó, sávós mintájú kvarcra utal. Az eredeti latin (*onyx*), illetve görög (*onüx*) szó jelentése ’karom, köröm’ is, amely így jelen kontextusban nemcsak a „fényes-szürke, mosdott féldrágakő”-re, hanem a karom- vagy körömszerűen egymásba kapaszkodó, egymáshoz kapcsolódó cserepekre is érthető. Érdemes megjegyezni, hogy másik szó szerepelt az első kéziratváltozatban: az *agát* (ami az *achát* szó régies változata), a mikrokristályos kalcedon drágakőnek szintén szalagosan vagy sávosan helyezkednek el a halmazai. Az első változatból törölt jambikus *agáttól* eltér a trochaikus *ónix* ritmusa, amely ragjával együtt három hosszú szótagból (molosszus) áll: *ónixban* – ez hangzás szempontjából jobban érzékelteti a folyamatosságot, szakaszos, iterációs elhelyezkedést.

Ugyan a mindennapi utcakép mozdulatsora „beinjekciózott”, azaz szokványos, mintegy unalmasan ismétlődő, a költői tekintet képes *másra* fordítani a figyelmét, meglátni mindebben az egyedít, a felemelőt. „Például a futóesőre”, és az annak következtében ázó tetőcserepekre, amiben ráismerhetünk az ásvány fénylő szépségére.

³¹ Vö. „Zápor volt délután. Csillámlik az esővert / nyárfalomb és a süppedt sírokon a moha. / Most csupa-csupa gyöngy a temetőkert, / s az égen szivárványlik a holtak mosolya.” (RÓNAY György, *Nyári album. Alkony eső után*)

A „Nemes Nagy-lírára valló tükörszerkezeteit a szöveg a Másiktól ellesett fogásként mutatja fel. [...] a szimbolizáció – »a jelre és a jelölőre« – költői, a felütés is jelzi: »fordítsd másra« allegorizálásra, figurálásra való felszólításként hat.”³² A „nézz [...] a jelre és a jelölőre, / a háztetőre, égtetőre” sorok a grammatikai tudatosság demonstrálói, a lírai én tisztában van vele, hogy a nyelvi jel jelöltből és jelölőből áll, utóbbi jeltestként maga a hangsor, illetve a nyelv írott képe, tehát az, amit érzékelünk, amely helyettesít, reprezentál valami mást, és ez a reprezentáció maga a költői jelentésalkotás. A *másra* fordított figyelem tehát valóban a költői lát(tat)ásra, a dolgok mögé látásra való felhívásként érthető.

Az „ahogy tanultad tőle” alliterációs frázis megerősítő ismétlődésként tér vissza, mindíg kicsit másként, de szinte mindig aposztrofikus paranccsal: „Figyelj, ahogy tanultad tőle”, „nézz, nézz, ahogy tanultad tőle.”, „Észrevétlen arcmozdulattal [...] ahogy tanultad tőle régen”, „nézz fel, ahogy tanultad tőle”. Hasonló, aposztrofikus gesztusok vonatkoznak a szemtől, látástól eloldódóbb figyelem módusára: „Fordítsd másra figyelmedet.”, „A fénylő pontokra figyelj” (ezek a hármas szó szerkezetek „kupolásak”: azaz két, egymással alliteráló szó közé bekerül egy harmadik, mintegy szimmetriát adva ezzel a soroknak – ennek jelentőségére a tanulmány második felében térünk vissza). A *futóeső* (mint hamar keletkező és gyorsan megszűnő eső, zápor jelentésű szó)³⁴ beiródásától kezdve a szöveg gyakorlatilag a fenti iterációs szerkezetre épít, felsorolással telik meg, azaz annak kifejtésével, mire *kell* figyelni, minek a nézésére szólítja fel a befogadót, s egyúttal önmagát a lírai hang. A *futóeső* szó maga is tartalmazza az *f–t–s* mássalhangzókat, amelyek aztán a „Fordítsd másra figyelmedet.” sorban megismétlődnek, kibomlanak (pontosan kétszer szerepel itt mindegyik).

A *Futóeső* a *Víz és kenyérrel* szemben sokkal inkább épít a rímekre (a címe is jambikus), megfigyelhető, hogy a rímek pontosan attól a sortól kezdve válnak gyakorivá, amelyben az alábbi aposztrofé olvasható: „Fordítsd másra figyelmedet.”, ezután a figyelem valóban „másra fordul”, az alábbi rímek hangzanak ki: *futóesőre – tanultad tőle – futóesőre* (ez ismét hármas, „kupolás” szerkezet, a *futás* a vízszintes, az *eső* a függőleges mozgást idézi fel, a *tőle* pedig, mint arról már szó esett, mind Rónayt, mind egy fenti transzcendens erőt, akár Istent is jelölheti: áthidalóként, stabil pontként), majd: *háztető – féldrágakő; ég-darabokra – szakadozotttra; esteledőre – tanultad tőle; zárójelében – tőle régen; fényesedőre – a jelölőre*, végül következik a zárlat, amely az eddig használt szavakat ismétli újra: „a háztetőre, égtetőre // nézz fel, ahogy tanultad tőle”.

³² SAMU-KONCSOS Kinga, *Abjektív líra. A tárgyiasság önkonstrukciója Nemes Nagy Ágnes költészetében*, PhD-értekezés, PTE, Pécs, 2021, 132.

³³ Ez felidézti a *Tanulni kell* (1979), illetve a *Fák* (1963) folyamatosan ismétlődő „tanulni kell” szókapcsolatát.

³⁴ A *Dalok* versfüzér *Éj* című verséről írja Hernádi Mária, hogy ebben „jelennek meg a legkoncentratibban azok a motívumok, amelyek a *Címerben* és az *Esőben* is meghatározók voltak: az éjszaka, illetve a fekete szín, és a víz – mint zápor, vihar, eső. [...] A sebzettség tehát több szinten is megjelenik: nemcsak eredményében, a sebben, hanem sebesítő eszközében, a pusztító viharban [...] és annak eredőjében, a gyilkos hatalom, a gonosz jelenlétében is”. Lásd HERNÁDI Mária, *Nemes Nagy dalszerű versei = Leírás és értelmezés. Újholdas szerzők a hagyományválas közben*, szerk. BUDA Attila – NEMESKÉRI Luca – PATAKY Adrienn, Ráció, Budapest, 2016, 54.

„A nézés folyamatosságára utal a ’fel-feltűnő’ összetétel iterációja, a tárgyak megnevezését követő metaforikus értelmezés és a féldrágakőre felelő ’ónix’ szó pontositása. A vers utolsó szakaszai a részletek iránti lelkesedéstről vallanak. A látás és a tanulás képzetköre eggyé válik, s ez a fajta látás már-már eksztatikus jellegű, aminek létjogosultságát a ’tőle’ szó mögött elképzelhető személy hitele garantálja” – írja Lengyel Valéria.³⁵ A *tőle* minden bizonnyal Rónayra vonatkozatható. Benne foglaltatik az égre, fényre nézésben az a transzcendencia, hit is (lásd a kirajzolódó keresztet), amely Rónay sajátja volt, de az irodalmi szaktudás átadása (amellyel egyúttal szakrális beavatás is jár), és a vigasztaló-elfogadó („emelt fővel”) személyisége is. „[N]ehéz időkben és könnyebbedő időkben, köz- és magánfájdalmak között mindig ő volt a »nem számít«, a »ne vedd föl«, a »ne félj«” – fogalmazott Nemes Nagy *Asztal és kenyér* című, 1979-es, Rónay halála után írt esszéjében.³⁶ Ebben írja azt is, hogy Rónay György vigasztaló volt, mint a kenyér és a jó szó, és mint a friss víz, s idézi Rónay két sorát az ötvenes évek közepén írt, *Nem tört* című verséből: „Nem tört hoztam. Olajat, kenyeret. / s korszomban tiszta víz.” (A záróversszak így folytatódik: „És sebem sincs. Hát kegyelmezzetek, / ti magatoknak is.”)

Izgalmas egybeesés, és nyilván nem véletlen, hogy Nemes Nagy ugyanezt a két táplálékot emelte ki egyetlen Babits Mihálynak ajánlott versében. A *Víz és kenyér* a „Babits Mihály születésének 100. évfordulójára” címmel ellátott Jelenkor-lapszám-ban jelent meg, 1983 novemberében.³⁷ A Jelenkor-lapszám nagy lépés volt a Babits-recepciótörténetben, nemkülönben Nemes Nagy *A hegyi költő* című elemzése, hiszen a rendszerváltás előtt, nagyjából a nyolcvanas évek elejéig³⁸ Babits „nemkívánatos” szerzőnek számított.³⁹ Amikor Nemes Nagy gimnazista, majd elsőéves egyetemista lett, akkor pedig az gátolta a „hozzáfértést”, hogy Babits még élt. Az iskolai kánonra és a tanult szerzőkre így emlékezett vissza Nemes Nagy *Csatavesztések* című esszéjében:

³⁵ LENGYEL Valéria, *A látás és a tér = Uő., Elfördított látóhatár. A poétikai tér Nemes Nagy Ágnes költészetében*, L'Harmattan – Kossuth Klub, Budapest, 2015, 79.

³⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Asztal és kenyér = Uő., Szó és szótlanság*, 425.

³⁷ Korábban „az Osiris Kiadó által közreadott összes versek szerkesztője a ’60-as, ’70-es évekbeli keletkezési dátummal” valószínűsítette a verset, lásd BUDA Attila, *Kettős arckép – példázat a hűségéről. A nyolcvan éve született és tíz éve meghalt Nemes Nagy Ágnes emlékére*, Palócföld 2001/5., 454. Vagyis: Lengyel Balázs, Nemes Nagy egykori férje a posztumusz kiadásban 1969–1979 évszámmal jelölte meg – valószínűleg helytelenül – a ciklus (*Egy pályaudvar átalakítása*), és ezáltal a tárgyalat vers keletkezési idejét, lásd NEMES NAGY Ágnes *Összegyűjtött versei*, szerk. LENGYEL Balázs, Osiris, Budapest, 2003², 141.

³⁸ „Hiszen kezébe tettem le matrózblúzos hűségkümet egy rejtett, szellemi kazamatában. Amikor pedig kiderült, hogy az ötvenes években nincs szükség Babits Mihályra, legfeljebb valamely átgúnyt, leértékelt képmására, akkor következett be a hozzá való hűség harmadik korszaka életemben (néhányunk életében). Megint többet jelentett Babits önmagánál, nemcsak nagy költő volt, akinek öröksége nélkül csonka a magyar kultúra, hanem jelképévé lett mindannak, aminek díjával voltunk.” NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról, Magvető, Budapest, 1984, 7.*

³⁹ „Költészetként először a műfordításai révén, vagyis mint műfordító jelenhetett meg újra Babits – jó két évtizednyi mellőzés után – Rába György jóvoltából a magyar irodalmi-szakmai közvélemény előtt (Rába 1966 és 1969), s később a fiatal Babitsról írott monográfiájával (Rába 1981), illetőleg ihletett két tanulmánykötetével a költőtárs, Nemes Nagy Ágnes (Nemes Nagy 1975 és 1984) állította az őt megillető helyre Babits Mihály költészetét a 20. századi magyar értékrendben.” Lásd B. FEJES Katalin, *A felteletes mondatok szerepe a késleltetésben. Babits Mihály: Mint különös hírmondó...*, Tiszatáj 2008/11., 83.

a világháború előtt és alatt iskolába járóknak a Nyugat-nemzedék jelentette a modernséget. A mi iskolakönyvünkben egyetlen Ady-vers volt található, és csak egyes, kiváló tanárok engedték meg maguknak, amit a mi tanárunk [Papi Biró Izabella volt a magyartanára] megengedett: hogy Adyból három érettségi tételt adott ki, és külön tétel volt Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Móricz. A Nyugat tehát új volt, izgalmas, félig-meddig tilos; nagy írói még ott jártak az utcán.⁴⁰

Amikor az egyetemen szakdolgozati témamegjelölésre került sor, és Babitsról szeretett volna írni, az volt Horváth János reakciója, hogy kortárs szerzőt nem lehet választani. Nemes Nagy visszaemlékezése szerint

[a]zt mondta, hogy az nem lehet, mert élő emberből nem lehet szakdolgozatot írni. A kérdést az döntötte el, hogy Babits meghalt. Így már lehetett szakdolgozatot írni róla. Később ebből csináltam a disszertációm is, a doktori szöveget azonban a történelem elsodorta. Az írásbeli részét elfogadták, szóbelire 44 végén nem került sor. A disszertáció címe egyébként az volt, hogy *A fiatal Babits költői nyelve*. Afféle stilisztikai, nyelvestétikai micsodát csináltam belőle. Amit Horváth János igazán szépen véleményezett, bár gondolom, különösebben nem állt hozzá közel sem a téma – Babits –, sem pedig a megközelítési mód.⁴¹

A fiatal Babits költői nyelve című, harmincnegyzet oldalból álló dokumentum terjedelmében a mai szakdolgozatnak feleltethető meg.⁴² Horváth véleménye 1943-ban a disszertációról:

Határozottan van érzéke efféle vizsgálódásokhoz. Olykor rejtettebb, finom stílus hatásokat is észrevesz, kifejezésében pedig jól tudja követni a gondolat árnyalatait. Kitűnő.⁴³

1944-ben Nemes Nagy Ágnes házasságot kötött Lengyel Balázssal, akivel két év múlva létrehozták az Újhold folyóiratot. Az 1946 és 1948 között megjelent lap programadó, bevezető esszéjét Lengyel Balázs jegyzi *Babits után* címmel.⁴⁴ Miután az Újhold lapengedélyét nem hosszabbították meg, és az ötvenes évek zárt időszaka következett, Nemes Nagy nem publikált Babitsról, de az asztalfióknak írt róla, hozzá. Ismert például egy 1957-ben keletkezett, Babits Mihálynak (pontosabban „B. M.-hoz”) címzett levele, abból származik az alábbi idézet:

⁴⁰ NEMES NAGY Ágnes, *Csatavesztések = Uő., Az élők mértana. Prózaíráások, I.*, szerk. HONTI Mária, Osiris, Budapest, 2004, 59.

⁴¹ NEMES NAGY Ágnes, *Látkép, gesztenyefával = Uő., Az élők mértana, II.*, 205.

⁴² NEMES NAGY Ágnes, *A fiatal Babits költői nyelve* [1943], s. a. r. BUDA Attila = *Tárgulókörök*, 131–177.

⁴³ Az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtárban található a bírálat, lásd BUDA Attila, *Kincsek és hiányok*, Könyvvilág 1994/4., 2.

⁴⁴ Lukács György tagadta Babits Mihály irodalmi szerepét és folytathatóságát, a kortársak előképének Adyt nevezte meg, szerinte a Petőfi–Ady vonal továbbvitele az, amelyre szükség van, a babitsi ezzel szemben nem kívánatos az akkori társadalmi viszonyok jelenében. Lásd L. Gy. [LUKÁCS György], *Újhold*, Forum 1946. szeptember, 112–115.

Hát igen. Nem tudtam megoldani az intellektuális élményt a versben. Széttárom a karom: nem tudom. De higgye el: úgy már nem lehet, ahogy Maga csinálta. Hideg, elegáns csillogással kultur-zsámolyokat adni, vagy belegyömködni egy csomó kulturális fogalmat, meg mitológiát, meg értesültséget egy versbe. És könyörgök, ki tudja megoldani? [...] Miért szerettem magát jobban, mint Kosztolányit? A tartózkodása miatt... A fegyelmezett szenvedélyt szerettem... Mert mit ér a szenvedély, ha formátlan... Néha arra gondolok, sosem láttam impotensebben nagy költőt, mint Maga... Az a sok agyalás, fúrás-faragás, az a Mache... Maga voltaképpen hideg tenger. Egyszerűbb szeretnék lenni. Csak azt írni, ami legbelül van, amit ezerszer megvizsgáltam, hogy igaz-e... Maga tetemre hívja az antiintellektualizmust, mint a háború és minden emberi iszonyat szülőjét, illetve eltűnjét. Hogy is írta másutt: „Hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgálja annak a valaminek, amit el nem ér”... Rémülten jöttem rá, hogy én már nem hiszek. Nem hiszek az észben. Vagy nem úgy hiszek.⁴⁵

A fiktív levél először évtizedekkel később, Nemes Nagy halála után, az *Erkölc és rémület között* című gyűjteményben olvasható nyomtatásban.⁴⁶ *A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról* című, kétszázegy oldalas monográfia pedig pontosan negyven évvel a szakdolgozat után, 1984-ben jelent meg a Magvetőnél, de Nemes Nagy Babitsal foglalkozó tanulmányai folyamatosan készültek (újra), a hatvanas évektől kezdve. Az *Esti kérdés* című vers elemzése például 1966-ban, a *Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben* című kötetben kapott először helyet, majd tíz éve múlva bekerült az *Irodalmi alkotások elemzése* című kötetbe is. Az *Alany és tárgy* egy Babits-centenáriumra készült kötetben szerepelt (*Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*), *A hegyi költő* pedig három részletben közölte a Kortárs folyóirat 1983-ban. Ugyanebben az évben Nemes Nagy németül is publikált róla, ekkor jelent meg az *Analyse des Gedichts ‚Abendfrage‘ von Mihály Babits*, ismét az *Esti kérdésről*.⁴⁷ Nemes Nagy *A hegyi költő* megjelenése után is foglalkozott még Babitscsal, *A csengettyűsfűről* szóló elemzése 1988-ban jelent meg a Jelenkor folyóiratban (ezt ugyanebben az évben felvette a *Szóke bikkfák* című, verselemzéseket tartalmazó esszékötetbe).

Nemes Nagy Ágnes az alábbi mondatokkal zárja *A hegyi költő* sorait: „Tudjuk vagy sem, tagadjuk vagy sem, öröksége egész huszadik századi szellemi létünk egyik meghatározója. Mi több: kénytelenek vagyunk naponta szembenézni az általa megfogalmazott kérdésekkel az irodalomban és messze túl az irodalmon. [...] Nem is kell mást tennünk, mint újra meg újra vele-hajóznunk (hiszen hajózni szükséges)”,⁴⁸

⁴⁵ NEMES NAGY Ágnes, *Levél B. M.-hoz = Uő., Az élők mértana, I.*, 648.

⁴⁶ *Erkölc és rémület között. In memoriam Nemes Nagy Ágnes*, szerk. DOMOKOS Mátyás – LENGYEL Balázs, Nap, Budapest, 1996, 80–85.

⁴⁷ Megjelenés helye: *Acta Litteraria* 1983/3–4., 209–215. SOLTÉSZ Gáspár fordításában.

⁴⁸ NEMES NAGY, *A hegyi költő*, 202. Lásd még: „*Navigare necesse est*. Vagyis hogy hajózni szükséges dolog – állították a latinok. Szükséges, mert tengerre szállni öröm és felfedezés – és szükséges, mert tengerre szállni veszélyt tudat és erőfeszítés. Azt hiszem, verset írni szükséges.” NEMES NAGY, *Hajózni szükséges = Uő., Az élők mértana I.*, 476.

utalva a „navigare necesse est” mondásra,⁴⁹ és egyúttal kapcsolódva a korábbi hajómetaforához, amely a szöveg más pontján is fellelhető, például ekképp: „olyan mozdulatokkal cselekszik, mint aki egy istenhit maradék szobrait, fenyegető özönvizekben, hajóra menekíti. Van valami aggasztó ebben a hajóútban, túl nagy súlyokat visz, bizonyos értelemben egy kultúra végső súlyait.”⁵⁰ Az idézett részlet a *Szobrokat vittem* című vers prózai párja – „Szobrokat vittem a hajón, / hatalmas arcuk névtelen. / Szobrokat vittem a hajón, / hogy álljanak a szigeten. / Az orr s a fül porca között / kilencvenfokos volt a szög, / különben rajtuk semmi jel. / Szobrokat vittem a hajón, / és így süllyedtem el.” –, amely az esszé összefüggésében nemcsak a lírai énre és Nemes Nagyra, de szerepversként Babits Mihályra is vonatkoztatható.

Miként arra Deák Márton felhívja a figyelmet: „Babits szellemiségének jelenléte az életműben korántsem csupán főhajtás. A költőség, a költő szerepe és felelőssége tematizálódik a nagy előd kapcsán, és alakul saját ars poeticává. A *hegyi költő* számos pontján érezhetjük úgy, hogy az önmagáról jellemzően nem beszélő Nemes Nagy Babits kapcsán írja meg saját sérelmeit is”, mint például az alábbiakban: „»Hideg«,⁵¹ »csinált«, »poeta doctus« (ez természetesen szidalom), »nem igazán lírikus«,⁵² ugyanis e sorokban szerinte ráismerhetünk Nemes Nagy recepciójának kritizáló hangjaira.⁵³ Deák így folytatja – és e tények megismérlése, nyomatékositásul, itt is szükségesnek látszik –: „[...] a szenvedély nemcsak a beszéd módjában, hanem témájában is megnyilvánul, sőt ennek lesz nagyobb hatása az olvasójára. Nemes Nagy Ágnes költészete szenvedélyes, hűsbavágóan intim, és az egzisztenciális kitettség olyan megrázó tapasztalatát hordozza, ami sok minden, csak nem személytelen. Csupán arról lehet szó, hogy ez a szenvedély más típusú, mint amihez hozzászoktunk, a világ intellektuális birtoklásának a szenvedélye.”⁵⁴

Nemes Nagy a nyolcvanas években nemcsak monográfiáját és Babits-versét véglegesítette, de egy színpadi művet is elkezdett írni *Babits szerkesztő úr* címmel a Radnóti Színpad igazgatója, Bálint András 1986-os felkérésére, aki így emlékezett erre vissza 2010-ben: „Ágnesnek nagy tisztelője voltam, ő is kedvelt engem, többször jártam nála, sikerült rávennem, hogy színdarabot írjon Babitsról.”⁵⁵ A történet 1933-ban játszódik, akkor, amikor Móricz kilépett a Nyugat szerkesztőségéből, és Babits egyedül folytatta tovább a munkát. Nemes Nagy darabja azonban töredékben maradt, a színház által 1987-ben kért átdolgozások már nem kerültek bele.⁵⁶

⁴⁹ A Plutarkhosz-életrajzból ismert, Pompeiusnak tulajdonított mondat akkor hangzott el az emlékezet szerint, amikor a vihar ellenére hajóra szállt Pompeius, hogy élelmiszert gyűjtsön és szállítson Rómába a lakosok számára.

⁵⁰ NEMES NAGY, *A hegyi költő*, 105.

⁵¹ Ezt a szót Babits maga is használja, lásd a *Szonettek* című vers első két sorát: „Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség / és szenttelen, csak virtuozitás.” Egy másik Babits-szonett és egy Nemes Nagy-versrészlet kapcsolatáról legújabbán lásd OSZTROLUCZKY Sarolta, *Kertek keretben. Babits Mihály: Ablaknégyeség, Nemes Nagy Ágnes: Négy kocka*, Irodalmi Magazin 2023/3., 82–88.

⁵² NEMES NAGY, *A hegyi költő*, 11.

⁵³ DEÁK Márton, *A lírai te keresése. Nemes Nagy Ágnes objektív lírája a babitsi hagyománytól Ekhnátonig*, It 2023/1., 84–101., 89.

⁵⁴ *Uo.*, 89.

⁵⁵ *Jó társaságban. Schiller Erzsébet beszélgetései Bálint Andrással*, Magvető, Budapest, 2010, 141.

⁵⁶ „A kéziratot jegyzetek alapján megállapítható, hogy NNÁ nagy energiával készült a darab megírására. A korabeli szakirodalom felhasználásának segítségével dolgozott. Alapforrásként kezelte a *Babits*

Az 1985-ben publikált *Víz és kenyér* című vers egyik kéziratát 1983. szeptember 17-re datálta a szerző, ebben a kéziratban eredetileg ez szerepelt a cím alatt: „Köszönet Babits Mihálynak”,⁵⁷ az első szót azonban később Nemes Nagy elhagyta, és nem lehet egyértelműen látni, hogy az idézett sor a vers mottója vagy a címe lett volna inkább (a *Köszönet* szó fölött olvasható a *Víz és kenyér*, a lap legtetjén, a „Köszönet Babits Mihálynak” sor mellett pedig egy jobbra mutató nyíl található). „Címe először ez volt: *Babits Mihály fényképe alá*, majd a következő változatban: *Köszönet Babits Mihálynak*, hogy a publikálté ez legyen: *Víz és kenyér*.” – írja Buda Attila a két fennmaradt kéziraatra alapozva, s arra is utal, hogy azok „[e]gyütt világosan mutatják a Babits Mihályhoz fűződő gondolat- és érzésvilágnak a versírás ideje alatti elmozdulását: a személyes vonatkozások eltávolítását, hogy ezáltal a szellemi egybetartozás annál erősebb kifejezésre találjon.”⁵⁸ A *Víz és kenyér* című verset *A Föld emlékei* (1986) című kötetébe vette fel a szerző, amely az előző kötet (*Között*, 1981) ciklusát (*Egy pályaudvar átalakítása*) újraközölte kibővítve – itt szerepelt kötetben először a *Vilamos-végállomás*, a *Múzeumi séta*, a *Teraszos tájkép*, *A Föld emlékei*, a *Víz és kenyér*, a *Futóeső*, az *Amerikai állomás* és a *Szikvója-erdő*.

A *Víz és kenyér* második sorának elejét („hét törpe vár”) a szerző törölte, helyette kihagyás, egy üres helyekkel kitöltött félsor áll itt. A kéziratban a katona előbb a *halott*, nem az *átlátszó* jelzőt kapta (gondoljunk vissza az *ónix* szóra!). A „ki védelmedre készíted?” így folytatódott az első verzióban: „mozdulatra / gyermek-kezet szülőjét védeni”. Hogy a különbségek jól láthatóak legyenek, és hogy a most következő szoros olvasat követését segítsük, a verset egészében (újra)közöljük:

Víz és kenyér

Babits Mihálynak

Reggel, ébredéskor,

hét hangon kérdezem:

ki evett a tányérkámból? – kérdezem,

ki ivott a poharamból,

asztalomhoz ki ült le – kérdezem.

A Hófehér, bizony a Hófehér,

aki piros vérsejteket kívánna még,

s följár – agyagedényből

múmia-búzáat enni még,

Emlékkönyv és a Keresztülkasul az életemen esszékötet írásait. Jegyzetelt Éder Zoltán kismonográfiájából, forgatta a *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezést* és a ritkaságnak számító *Babits és Csinszka* kötetet, végül felhasználta a *Mint különös hírmondó* című tanulmánykötetet, melynek egyik szerzője is volt. A Petőfi Irodalmi Múzeum Babitscsal kapcsolatos dokumentumkötetei mind megvoltak könyvtárában. Az *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* című regényt részletesen kijegyzetelte. Végül, és nem utolsó sorban, beépítette a darab szövegébe a Babits-verseket is.” Lásd NEMES NAGY Ágnes, *Babits szerkesztő úr*, s. a. r., kalauz, jegyz. KELEVÉZ Ágnes = *Leírás és értelmezés*, 226.

⁵⁷ PIM Kézirattár, V.5866/64.

⁵⁸ BUDA Attila, *„mint macska, mely ugrása közben / a levegőben megbotol. Nemes Nagy Ágnes verseinek kiadástörténete, 1935–1942, 1943–1986 [1995–2009] = Leírás és értelmezés*, 66.

egy lány talán, nálam hétszerte magasabb,
egy átlátszó katona, terepszín köpenye
hóval borítva, véghetetlen
sor, milliók, Te is –

én boldogan, én boldogan adom kis étkeket,
egyél, igyál, te Több, te óriás-
birodalom küldötte, melyhez képest
e sáv-lét festett zebracsík,
vedd a karom, vedd lábam járnai,
vedd a szemem, mely még fatörzsre,
néhány mohos napfoltra lát –

és élsz és élsz és éltek, nincs különbség.
S ha van köztünk, már eltéveszthető.
Ki ad kinek? Mit ad? Homályos arcom
hét arcom Rád emelem, ki milliók
helyett arc vagy előttem, szenvedő arc,
ki védelmedre késztesz, készületlent,
okozatot késztesz, ok, indokolásra,
hitelve: rászorulsz. Ez az.

Ez az. Igen, igen.
Egy szenvedő égbolttá szélesülsz,
egy sérült légkörre fölöttem,
amely felé
még fölemelhetem két tenyerem
tálkájában a vizet, kenyeret.

A Nemes Nagy-vers a Grimm-mesét idézi fel,⁵⁹ ugyan a kézírathoz képest módosított, megjelent változat a háttérbe helyezi a szerepvers gesztusát, a „hét törpe” helyett üres hely áll, egy rejtélyesebb lírai én kérdezi „hét hangon”, hogy ki nyúlt az ő általa birtokolt tárgyakhoz: asztal, tányérka, pohár.⁶⁰ Az 1810-es években a Grimm-fivérek

⁵⁹ A magyarra ugyan elég későn, de már a 19. században lefordított Grimm-mesék első gyűjteményes kiadása 1860-ban jelent meg az Ifjúsági Könyvtár sorozatban *Gyermek s házi regék Grimm után* címmel, Nagy István fordításában (Engel és Mandello tulajdona, Pest, 1861). *Andersen meséi* pedig 1856-ban jelentek meg először, Szendrey Júlia fordításában (Lampel, Budapest, 1856). „A mese, valamint a német romantika fantasztikum népesítette tájai nem voltak idegenek Babbitstól sem: *Aranygaras* címen mesegyűjteményt is kiadott, s verseiben és főleg rövid prózai alkotásaiban gyakran feltűnnek a képzelet irracionális látomásai.” Lásd BUDA, *Kettős arckép – példázat a hűségéről*, 455. A közös mesei motívumokról lásd továbbá FÜZ NÓRA, *Andersen motívumok Babits Mihály és Nemes Nagy Ágnes művészetében*, Iskolakultúra 2015/1., 100–114.

⁶⁰ „A *Víz és kenyér* című versben az arc nemcsak a 'Te' metonímiája, hanem a személy tiszteletet keltő jellemének a metaforája is. A versben ábrázolt felismerés azonban foltot ejt a feltétlen tiszteleten, amit a *Hófehérke és a hét törpe* című mese motívumainak és derülítő szerkezetének poétikai felülírása érzékeltet” LENGYEL Valéria, *Térkonstrukciók Nemes Nagy Ágnes költészetében*, PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2012, 58.

által publikált gyűjtésnek – a magyarul először 1861-es évszámmal megjelent, „Grimm után” megjelöléssel ellátott mesegyűjteménynek – a darabjai Benedek Elek újrafordításának (1904) nyelvén váltak máig ismertté. A *Hófehérke és a hét törpe* című mesét 1953-ban bemutatták mesejátékként is (az átdolgozás Weöres Sándor érdeme) az Állami Bábszínházban, Farkas Ferenc zeneszerző⁶¹ kísérőzenéjével, Kertész László rendezésében. Néhány évvel később az irodalompolitika mégis úgy döntött, a Grimm-mesék tiltólistára kerülnek.⁶² Grimm tehát éppúgy nem volt népszerű a kádárizmusban, mint ahogy Babits sem.

A *Hófehérke*⁶³ ismert változata is feltámasztástörténet, aszerint a törpék munkából térnek haza, amikor kérdéseiket felteszik, a Nemes Nagy-versben ezzel ellentétben a reggeli ébredés a kezdő időpont. A hívatlan látogató itt az éj leple alatt érkezett: a versbeli Hófehér élőhalott, vámpírszerű lény, „aki piros vérsejteket kívánna még”, s „följár”, talán az alvilágból, „agyagedényből / múmia-búzáat enni még”, mintha egy madár volna. Körvonalai elmosódtak, de „nálam hétszerte magasabb” – olvasható a versben. Nem tudni ugyanakkor, hogy ki a nálam, kinél magasabb: a lírai én vajon egy törpe vagy egy ember perspektívájából beszél-e. A halott nőfigura képe elbizonytalanító („egy lány talán”), egybemosódik a halott katona képével, aki immár „átlátszó katona”, illetve „terepszín köpeny”-ét hó borítja (a természetet imitáló színű köpeny textúrája által ölt testet, nyeri el látható körvonalaikat; az átlátszóság a holtak elfeledésének képi megfelelője lehet), ugyanakkor általuk minden halott reprezentálódik: „véghetetlen / sor, milliók”, és – olvasható a megszólító-involváló kiegészítés: „Te is –”. A következő két versszakban mintha egyúttal mindkettőhöz szólna, mindkettőnek segítséget nyújtana a lírai én, miközben grammatikailag a rejtélyes, megszólított *Te*-re utal vissza az egyes szám második személy használatával: étel, ital biztosításával („egyél, igyál”), és még annál is többel: „vedd a karom, vedd lábam járnai, / vedd a szemem,⁶⁴ mely még fatörzsre, / néhány mohos napfoltra lát”. A „varázslat”, vagyis a feltámasztás⁶⁵ megtör-

⁶¹ Farkas Ferencsel jó kapcsolata volt a családnak, amikor Weöres Sándor 1947 januárjától szabadművelődési előadóként dolgozott Székesfehérváron, Farkas Ferenc volt a szállásadója a zeneiskolában.

⁶² Amellett, hogy a hatalom meghatározta, mely könyvek jelenhetnek meg, azt is igyekezett szabályozni, akár visszamenőleg, mely könyvek ne kerülhessenek az olvasók kezébe – így lettek bezúzódnak vagy forgalomból kivonásra ítélték például az alábbiak: a Karinthy által magyarra fordított *Micimackó*; Szerb Antal: *A világirodalom története; Utas és holdvilág*; Karl May, Dickens és Kipling művei vagy a Grimm-mesék. Lásd HORVÁTH Attila, *A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában = Magyar sajtószabadság és szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez*, szerk. PAÁL Vince, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013, 82–83.

⁶³ A *Hófehérke* áthagyományozódásáról lásd DOMOKOS Mariann, *A Hófehérke története. Egy Grimm-mese megjelenése a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és a folklórban = Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 7., szerk. Csörsz Rumen István, Reciti, Budapest, 2019, 241–274.

⁶⁴ Az 1958-ra datált *Emlékkönyvbe* című versben lásd hasonlóképp: „Nem, nem ígérhetem neked, / hogy szóból házat építek – / mért óvnának a forgatag / idő elől papír-falak? // Ígérem inkább szememet, / járd be a belső tereket, / s körültekintve hallgatag, / a sejtfalakra írd neved – / a sejtfalakra kéne késnyi / emlékedet némán bevésni, / s ahol dobog a kupola, / a szív sötét tábláira – / ne bánd, hogy múltó, romlatag, / hadd dőljenek csak a falak, / mi emberben legmakacsabb, / én azt ígérem neked inkább: / fehéren lent a föld alatt / emlékeznek a csontjaim rád.” Lásd még I. Kor. 12.12–27.

⁶⁵ Erről lásd a *Lázár* című négysoros: „Amint lassan felült, balvállat-tájt, / egy teljes élet minden izma fájt. / Halála úgy letépvé, mint a géz. / Mert feltámasztani éppolyan nehéz.”

tenik: a megszólított életre kelése megerősítődik a mesefordulat jellegű háromszoros kimondás ismerű performatív gesztusa révén: „és élsz és élsz és éltek”.⁶⁶

A te a megszólítás által létezik, belép az élők sorába, és már ugyanolyan, mint a többi élő: „nincs különbség. / S ha van köztünk, már eltéveszthető.” Épp ezért mintegy felcserélhetővé válnak a „szereplők”, és nem egyértelmű, „Ki ad kinek? Mit ad?” Az eltűnő különbségek még inkább erősítik a kiasztikusságot. Az áldozat, a szenvedés megváltható, kölcsönként értelmezhető, a szenvedő teremti meg a segítséget nyújtónak a lehetőségét önzetlensége, támogató-védelmező hozzáállása gyakorlására. A lírai én arcát (tekintetét) a másakra (*Rád*, „ki milliók / helyett arc”, „szenedő arc” vagy, „ki védelmedre késztesz”, „rászorulsz”) emeli, a másik arca pedig ezáltal (s megint az ismétlődő-ráismerő gesztusok performatív mozzanata által: „Ez az. // Ez az. Igen, igen.”) kitágul, transzcendens, immár megfoghatatlan, burokszerű távlatokba: „Egy szenvedő égbolttá szélesülsz, / egy sérült légkörre fölöttem”. A zárlat szerint ugyanakkor nem lesz elérhetetlen így a Másik, hiszen fölemelheti hozzá, felé két tenyere „tájkájában a vizet, kenyeret.” – vagyis táplálhatja, megerősítheti a „szenedőt”, „sérültet”. A grammatikai megoldás által érzékelhető, hogy a hét arcból vélhetően immár egy lett, egy ember, két tenyerről van ugyanis szó. Némi túlzással él Koncsos Kinga, amikor azt írja, hogy „a nyelv homogén figurativitásának jelölője: Babits Mihály”,⁶⁷ hiszen Babits neve csak a vers járulékos részében szerepel, nem jelölő, nem azonosítható egyértelműen a vers egyetlen pontján sem.

A víz és a kenyér az emberi élet legalapvetőbb táplálékainak, a fizikailag tápláló itálnak és az ételnek az elsődleges szimbólumai. De ezek csak a minimumot, az életfunkciókat biztosító táplálékok, inkább a böjt, mint az egészséges étkezés alapjai. A földi javakat megjelölő táplálékok ugyanakkor az örök élet és a szellemi valóság metaforái (szellemi táplálék), alapvető vallási szimbólumok. A keresztény hitben Betlehem neve azt jelenti, a kenyér háza; a *Miatyánkban* így szerepel a kenyér: „Mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma”. Az ostya mint szent kenyér⁶⁸ az utolsó vacsora emlékére, Jézus testének (a katolikus teológiában nem csak szimbolikus) elfogyasztására hivatott az eucharisztia szertartásában,⁶⁹ továbbá az isteni gondviselés jelképe.⁷⁰ A kenyérszaporítás az egyetlen olyan csoda, ami mind a négy evangéliumban szerepel. Nem véletlenül találunk példát a katolikus költők verseiben is a kenyér és a víz kettősére, például: „Az én versem nem gyémántbillikom, / De forrásvízzel csorduló tenyér. / Nem úri inyeket csiklandni jöttem: / A szó, amit szólni születtem, / Mindenki-falatja, fekete kenyér.” (Sík Sándor: *Egy karéj fekete kenyeret*). A vízből és gabonából készülő kenyér tehát testi és lelki táplálék, az élet és az egység jelképe

⁶⁶ A *Miatyánkra* és a katolikus liturgiában szereplő más vallásos könyörgésekre a pap által „válaszolt” alábbi kiegészítő-megerősítő sort is felidézi: „Aki élsz és uralkodol mindörökkön-örökké.”

⁶⁷ SAMU-KONCSOS, *Abjektív líra*, 134.

⁶⁸ Lásd például az alábbi énekeket: [IDvözlégyszent Kenyér, életünk kút feje...], [ALdott Jesus kenyér szimben...] = *Katolikus egyházi énekek. Régi magyar költők tára XVII. század*, s. a. r. STOLL Béla, Neumann Kht., Budapest, 2000 = <https://mek.oszk.hu/05800/05873/html/index.htm> (Hozzáférés: 2023. szeptember 2.)

⁶⁹ „ez az én testem”, „ez az én vérem” Mt 26,26–28; „Aki e kenyérből eszik, örökké él.” Jn 6,51.

⁷⁰ Felmerül, hogy azért vált szükségessé (általában vízzel hígított) bort fogyasztani a szertartáson, mert a víznek nagyon rossz volt a minősége, a misebor készítésének előírásai azonban igen szigorúak voltak, csak szőlőből készíthetett.

– ómezopotámiában, a Mithrasz-kultuszban is hasonló gyökerei vannak. A víz ennél is kiterjedtebb metaforahálózáttal rendelkezik, alapelemként egyszerre romboló és alkotó, elválasztó és egyesítő erő, maga az őszanyag, a teremtésmítoszokban tulajdonképpen az anyaméh jelölője, elsősorban feminin jelkép: forrásként, kútként, alakatlan anyagként; amikor azonban formát ölt, maszkulin jellegű (folyó, eső, harmat). Terményszeizmórium, megtisztító, beavató, megújító elem.

A víz és a kenyér kínálása, elfogyasztása tehát annak szakralitásával együtt a költészetbeli „áruccsereként” is értelmezhető, és nemcsak az elődök gyakorolnak hatást az utódokra, de az utódok is tudnak hatni az elődök megítélésére – mint Nemes Nagy és Babits esetében. Amikor kiderül, hogy a versben Hófehér evett a tányérből és ivott a pohárkából (piros vért és múmia-búzát), aki „Több”, „óriás-/ birodalom küldötte”, a tisztelet gesztusa lép előtérbe: „én boldogan adom kis étkeket [neked]”, továbbá karját, lábát, szemét, különféle testrészeit „kölsönzi” számára a lírai én, egészen addig, amíg már nem lesznek egymástól elválaszthatóak. A búza a kenyér megfelelőjeként,⁷¹ a vér a víz megfelelőjeként,⁷² a krisztológiában Jézus testeként és véreként az örök élet váltóiként értelmezhető, és szimbolikus táplálékai a testvérré, közösséggé válásnak.⁷³ E versekben mintegy a „költői mesterség stafétájának” örök életet biztosító átadása, kölcsönössége érzékelhető.⁷⁴ A transzparencia, átlátszóság, a fehérség (hó – a víz elfedő-megtisztító halmazállapota), továbbá éppen a víz és kenyér általi egyesülés miatt olyasféle tanúságtételnek látom a verset – Koncsos Kingával ellentétben –, amelyben a tanú és a tanúság alanya egybeemosódik: az egyesülés olyan mértékben megtörténik (mind tartalmilag, mind grammatikailag), hogy a részek immár nem is választhatók szét („nincs különbség. / S ha van köztünk, már eltéveszthető”). Azt azonban Koncsos minden bizonnyal nem alaptalanul jegyzi meg, hogy „[a] tenyér-öböl a verset újra összeköti az *Ekhnáton*-ciklussal, és a *Lement a nappal* is. Ebből a nézőpontból a *Lement a nap* nagyon is szó szerint értelmeződik: a lemenő nap képe a Nyugatra, az égbolt (itt a szenvedő égbolt képe Babitsra utal) tenyér-öbölben tartott másik nap pedig (egyébként a fénytel telt napkorong kontrasztja, üres üvegcsészéje leginkább a fényes körrel bezárt sötétség) az Újhold, ami kis étek, víz és kenyér, amit a beszélő szerény áldozatként nyújtani képes.”⁷⁵ Ezt a mozdulatot továbbá

⁷¹ „E kenyérben az egység szeretetét ajánlják nektek. Talán nem egy magból lett az a kenyér? A búzának pedig sok magja volt, ugye? Mielőtt azonban kenyérré lettek, szétválasztották őket, majd az összetörés után a víz által egybekapcsolódtak. Hiszen ha nem örlik meg a búzát, és ha nem hintik meg vízzel, nem nyeri el azt a formát, amelyet kenyérnek hívunk.” (Részlet Szent Ágoston 227. beszédéből)

⁷² „Aki Jézus vérére issza, annak örök élete van”. Jn 5,54k

⁷³ „Milyen szép a magyar nyelvben ez a szó: testvér, amely akár Krisztus testére és vérére is érthető, aki által egyek lettünk a szentáldozásban”, lásd „*Krisztus teste és vére által testvérek vagyunk*.” *Ürnap beszégetés Farkas Lászlóval*, Magyar Kurír 2021. június 6., <https://n9.cl/dio4f> (Hozzáférés: 2023. szeptember 1.)

⁷⁴ A kölcsönösségre utal Hernádi Mária is: „Ebben a versben az élő beszélő és a halott megszólított arcai egymás felé fordulnak és táplálják egymást. Az élő arca sokszorozódik, a halott arca égbolttá tágul, a kettőjük egységbe foglaló lélek pedig élet és halál határán ível át”, lásd HERNÁDI Mária, *Arc, test és lélek Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Sapientiana 2019/1., 66.

⁷⁵ „Lement a nap”, azaz nyugovóra tért, „De nem. Még látható. / Csak v o l t a k é p p e n ment le, az égbolt / tenyéröbölben tartja ezt a másik, / megtévesztésig hasonló napot, / akár egy homokóra felső / üvegcsészéjét” – olvasható a vers első soraiban.

tekinthetjük *A mozdulat* című vers (1962-ből, kötetben nem jelent meg) alapján is a költői beszédmód metaforájának: „»Éjjel kezem feltartottam, / az égre Hozzad nyújtottam, / mi lesz Helyetted, kérdeztem, / s Te mondtad, hogy a mozdulat.«”⁷⁶ Az Újholdat egyébként is szokás a Nyugat feltámadásaként értelmezni. „Az újholdasok Nyugathoz fűződő viszonya új értelmezéssel gazdagíthatja az ’újhold’, (mint elnevezés) szimbolikáját. Mintha a Nyugat lenne az a Nap, aminek a fényt ez az ’új’, fiatal égitest közvetíteni hivatott, de úgy alakult, hogy ezzel a fényel egy fekete éjszakát, naptalan sötét időszakot kellett bevilágítania.”⁷⁷ Tágabb értelemben tehát nem is csak költő és költő, hanem folyóirat és folyóirat, nemzedék és nemzedék közötti cserefolyamatokról lehet szó, a hatás megkerülhetetlen, inspiráló, beépülő, továbbviendő gyakorlatáról, amelyért „cserébe” boldogan felajánlható a saját „termék”, legyen az akár az Újhold, akár egy-egy saját vers, amely e kontextusban magával az étellel is ekvivalenssé válik, továbbá a recepció, a rehabilitálás maga („szenvedő arc” vagy, „ki védelmedre készetsz”, mert „rászorulsz” a védelemre). Ez az arc („A testrészek szimbolika az ’arc’ szóra épülő képsorban csúcsonyosodik ki.”),⁷⁸ a versben – amennyiben megfeleltetésre törekszünk – nemcsak Babits Mihály lehet, hanem megfordítva a viszonyt: akár Nemes Nagy Ágnes is, de természetesen, az ajánlástól függetlenül bármely két, hasonló viszonyú költő, ember. Az egyik fél „szenvedő égbolttá”, „sérült légkörre” szélesül, a lírai ént körülvevő burokként („fölköttem”) az életadó levegőt,⁷⁹ fényt biztosítja, miközben a másik fél tenyerét hozzá odatartva vízzel, kenyérral táplálja őt, s ugyanígy a lapokra vonatkoztatva: az Újhold lehet a Nyugatot utóbb tápláló, a hagyományt őrző fórum, amely fölé szélesül, burokként óvva őt, a Nyugat pedig értelmezhető az Újholdat inspirációként tápláló nemzedék égbolttjaként.

A *Levél Tomiból* című versét az alábbi versszakkal indítja Babits: „Te nem ismered, ti nem ismeritek / e fellegetek, / melyek az ember vállaira szállnak / elbírhatatlan vasmadárnak: / törpék vagyunk / s eeket hordozunk.” E sorokat olvasva nemcsak a tárgyalt vers, de a *Madár* („Egy madár ül vállamon, [...] Súly, súly, súly rajtam, bénaság”) és a *Fenyő* („ismeretlen / madár az égen”) is eszünkbe juthat, és persze az, hogy Nemes Nagy Ágnes nagyon jól ismerte ezt a verset, hiszen elemzést is írt róla *Száműzetés* címmel. „[...] »elbírhatatlan vasmadárnak«. Miért olyan jó ez a sor? Nem is tudom. Talán mert olyan testesen töltődik ki összesen két, hosszú szóval. (Hosszú szavak sorkitöltő szerepe különleges.) [...] Egyébként a vers ritmikája is kimeríthetetlen. Van itt minden; mértékes, magyaros, »szabad« ritmus, és főképp anapestus” – írja.⁸⁰

⁷⁶ Lásd KONCSOS, *Az apa látása*, 37.

⁷⁷ HERNÁDI, *Az Újhold folyóirat és évkönyv története*, 24.

⁷⁸ LENGYEL Valéria, *Az arc poétikája Nemes Nagy Ágnes költészetében* = Uő., *Elfordított látóhatár*, 82.

⁷⁹ Lásd erről a *Lélegzet* című verset „Ne hagyj el engem, levegő, / engedj nagyot lélegzenem. / angyalruhák lobogjanak / mellkasomban ezüstösen, / akár a röntgenképeken. // Egy ezüstnyárfát adj nekem, arcom a rezgő lombba nyújtva / hadd fűjjam rá lélegzetem, / s ő fűjja vissza szüntelen / új, szennyezetlen életem, / mig kettőnk arca közt lebeg / a lélegzetnyi végtelen.” Lásd még Mezei Gábor írását: MEZEI Gábor, *Az organikus nyelvi megmutatókozása Nemes Nagy Ágnes verseiben. A légzés példája = „fényem nő: magam teremelem”. Biopoétika a 20–21. századi magyar lírában*, szerk. BALAJTHY Ágnes – MEZEI Gábor, Prae, Budapest, 2022, 128–142.

⁸⁰ NEMES NAGY, *A hegyi költő*, 97–98, 100.

A *Víz és kenyér* három versszakra tagolódik (ezek szabálytalanok, változó sorhosszal), iterációs szerkezetekre, gondolatrítmusra épít, enjambement-okat használ – egy helyen kifejezetten a kétértelműség intenciójával („óriás- / birodalom”). Alapvetően nem rímel, leszámítva a záró versszakot, amely a második versszak utolsó két szavának megismétlésével kezdődik: „Ez az.” A deiktikus ráismerés heurisztikus jelleggel ölt testet ebben a két szóban, amely mintha azt nyugtázná, hogy a megfogalmazási kísérlet, a szavak keresgélése után előállt az alkalmas, meglett szó („ki milliók / helyett arc vagy előttem, szenvedő arc, / ki védelmedre készetsz, készületlent, / okozatot készetsz, ok, indokolásra, / hitelve: rászorulsz. Ez az.”), a *rászorulsz*. Az elemzés szempontja felől figyelemre méltó az *előttem* szó is, mert az egyszerre hordozza magában a temporális és a térbeli viszonyokat, egyrészt időben megelőzőként (előd a költői pályán), másrészt fizikailag éppen szemben lévőként (arcod előtt álllok). A *védelmedre* hasonlóan kétértelmű: egyszerre óvó és kiszolgáltatót is lehet a lírai énhez való viszonyában ez a személy az egyes szám második személyű rag következtében. A harmadik versszakban a szenvedő arc immár égbolttá, sérült légkörre szélesül – ezen a ponton nyer teret a ritmikusság és a rímelés, az utolsó versszak második sorának lüktetése rendhagyó (lásd a hosszú szavak sorkitöltő szerepéről a Nemes Nagy által jelzetteket), dupla molosszusai (– –) után kirajzolódik a kupolaforma a krétikus *szélesülsz* (– U –) szó által. (A krétikus vagy amphimakrosz verzláb is a körös-körül, kétoldalt körbezáró táncról kapta a nevét, utóbbi jelentése: ’körben hosszú’.) A *szélesülés* visszaül a sor azt megelőző szavainak ritmikájára, a molosszusokra. A következő sor hosszú szótagjait (szintén hatot) a sorzáró *fölköttem* enyhíti (U – U) amphibrakhisszal (’körben rövid’), ezt a jambikus „amely felé” követi, az utolsó két sor pedig rímekben oldja fel a verset, amely így anapestusokkal (U U –) nyer megnyugvást: *tenyerem–kenyeret*.

Az égbolt, még ha szenvedés árán is létezik, a legtökéletesebb térformaként, gömbként magasodik a Föld fölé, köré, formáját megerősíti a szavak hangzása is, az alliteráló sz-ekkel, amelyek az égbolt tartóoszlopaiként állnak a kupola íve körül: a „szenvedő égbolttá *szélesülsz*” szóhármassal. A *szélesülsz* pedig önmagában is jelzi ezt, körbeöleli a szót a két sz mássalhangzó, amelyek között pedig az *élesül* szó olvasható ki: mintha minden élessé válna, kivilágosodna (belső látás) ezáltal, miközben a *szélesül* ige jelen ideje miatt az lehet a benyomásunk, hogy a terebélyesedés folyamatos, nem érte el végpontját. Az *égbolttá* szónak, s egyúttal a sornak pedig éppen a közepén szerepel az ajakkerekítéses, kerek o hang (vagyis a körrel jelölt o betű, amely minden bizonnyal a hangképzés során észlelt kerek szájtartásról nyerte el formáját), ebben a szóban vegyes hangrend érvényesül, pontosabban az o és az á révén a mély magánhangzók felé nyit a sor, amelynek másik két szava magas hangrendű. Az á teljesen kinyitja a szót (a száját), képzésekor a nyelv a legelső állásban van, illetve közepén enyhén domborodik, ezt a magánhangzót képezzük a legtágabb ajakállással, ezért a csodálkozás-ráismerés jó kifejezője; magas hangrendű párja az é (így az *égbolttá* szó maga is szimmetrikusnak tekinthető). Jellemzően a száj kitérása és az így képzett magánhangzók terjedést, kinyílást jelölnek, míg az összehúzás bezárás, belsőség, egység jelölője lehet: a „szenvedő égbolttá szélesülés” ekképp interiorizációs folyamatnak is tekinthető,

amely szemünk előtt egy félkörívet ír le: belső – külső – egyesülés. A szélesülsz szó az alábbi szavakat rejti magában továbbá: *él, szél, les, éles, ül, ülsz*.⁸¹ Az égbolt kék színe a végtelenség, transzcendencia jelölője,⁸² az égbolt szférája az istenek helye, és mint ilyen, stabilitással és hatalommal bír (akár a keresztény Istenre, akár például a görög Zeuszra gondolunk). Izgalmas ebből a szempontból a korábbi *Félgömb* című vers is, amelyben egy mindent látó szem is kirajzolódik a félkör-félgömb formában: „ahol a szürke és a vizes-fehér [...] összeér”, „ahol a harmat összefűzve / a füvet és a levegőt / följebb láttatja a mezőt – / bizonytalan szivárvány. // És hirtelen egy Isten-szeme az égen / felnyíló gyors háromszögével”.

Az égbolt számos jelentős, Nemes Nagy életében publikált versben szerepel (például *Bűn, Éj, Téli angyal, Az utca arányai, Villamos-végállomás, Lement a nap, Elégia egy fogolyról, Mihályfalvi kaland*), ezek közül a legszorosabban a már említett *Lement a nap* kapcsolható ide, amelynek a javításokat tartalmazó kézírata nemrég került elő, itt közöljük először:

Lement a nap

Lement a nap. De nem. Még látható.
Csak voltaképpen ment le, még az égbolt
tenyéröblében tartja ezt a másik,
megtévesztésig hasonló napot, < mely
csak átlátszóbbá vált a nem-levéstől >
akár egy homokóra felső
üvegcsészéjét, melyből már kipergett
a voltaképpen. <...>

És lent a lámpák csattogásai
< himbálózva a drótokon, >
|: a drótkötélen imbolyogva, |: |
a huzalok e természeti hangja,
mit nem vezérel más, csupán a szél.

< Jelek, jelek és fülelések >
|: Ezek már más beszédek, |: |
ezek az önmaguk mögé
lecsúszó helyettesítések,
< ezek a percnyi >
< még > |: a |: vissza-vissza integettetések,
< és még azokkal is sietni. >
ezekkel már sietni kell.

1978. máj. 13.⁸³

⁸¹ Lásd a *Hitvallásban*: „ott ül az Atyának jobbán, de újra előjön dicsőségben, ítélni élőket és holtakat”. És lásd megint csak a liturgia alábbi fordulatát: „Aki él és uralkodik mindörökkön-örökké.” Továbbá az *Ekhnáton jegyzeteiből* című vers alábbi részletét: „és tedd hatalmas funkcióid, / csak ül és nézz örökkön át.”

⁸² A Biblia teremtéstörténete szerint eleinte „Isten lelke lebegett a vizek fölött” (Ter 1,2), majd kettéválasztotta a vizet: a felső részből hozta létre az égboltot, az alsóból a tengert (Ter 1,6–10).

⁸³ Lelőhely: PIM Kézírtattár, Központi Gynsz.: 3486, Tári Gynsz.: 2020/40

A *Lement a nap* című versben az égbolt „tenyéröblében tartja” a „másik” napot – a vers öt évvel korábban keletkezett a két, eddig tárgyalt darabnál, először 1981-ben jelent meg a *Között* című kötetben, majd jelentős helyet kapott az életműben az *Egy pályaudvar átalakítása* című ciklus záródarabjaként. Mintegy megelőlegezi a *Futóeső*, illetve a *Víz és kenyér* alapmotívumait, szerepel benne az égbolt, a tenyér, az üveg (sőt, az első verzióban az átlátszóság is), a helyettesítés (mint csere, pótlás), továbbá a jelek (igaz, ez a sor – „Jelek, jelek és fülelések” – el lett hagyva, a megjelent verzióban nem szerepel). A versbeli huzalok „természeti hang”-ját „csupán a szél” vezérli. A jóval korábbi *Szél* [1960] című versben szélesednek az oszlopközök, „Szél fúj be a szavak között”, és kupola-fellegek, „Éggel tapasztott épület” szerepel benne – összeolvad itt a természeti és az épített tér, akár az *Út* című versben („lomb-kupolák”) vagy a *Falevel-szárakban* („szállnak mégis [...], egy teljes bolygó súlyával szembeszegülve, hogy szétnyithassák odafent az ellenállás kupoláit.”), amelyekben a természeti a mesterségeshez hasonlítódik.

Az égbolt mint gömbhéj az építészetben kupolaként köszön vissza, s több eredetmitoszból az ember koponyájából ered.⁸⁴ Az architectonikus égbolt kupola vagy dóm formájában a művészettörténész-költő lírai életműve több pontján megjelenik: „Ott fent-fent valahol, a tornyosodó kis kupolák, mint egy város tetőzete, bennük ismeretlen harangok.” (*Teraszos tájképek*), „kupola-közökben” (*Velence*), „ahol dobog a kupola, / a szív sötét tábláira” (*Emlékkönyvbe*), „Te székesegyház! [...] S a kupolán fent széttáruuló díszlet” (*A szabadsághoz*), „az oszlopok, a kupolák, / szorong a szívben a világ” (*A Krisztinában*). A *De nézni* című vers önreflexív módon igyekszik választ keresni saját alkotói magatartására: „nekem a fejem oly furcsa / oly befejezhetetlen / a gömbformát⁸⁵ nem is tudom én / miért szerettem / szemgolyót, koponyát, földgolyót, efféle / határolt véghetlent”.

Az *Egy pályaudvar átalakítása* ciklus két, részletesebben tárgyalt verse a pályáiv végpontján elhelyezkedve azt reprezentálja, hogy ez a költészet szándéka szerint mindvégig egységes volt, legfőbb mintái ugyanazok: az organikus megragadható a kezdeti, fiatalkori versektől kezdve, az Áprilyhoz, Babitshoz, majd Rilkéhez kapcsolódó versek útján át az ajánlást nem tartalmazó verseken keresztül idáig: a kései versek is vissza-visszatérnek, noha nyilván számos tapasztalattal, eszközzel felvértezve a nyugatos hagyományhoz, Rónayhoz és – főképp – Babitshoz. „Muszáj volt hordoznom magamban aktualitását, mert ezzel a magyar irodalom egészének aktualitását hordoztam” – fogalmazott Nemes Nagy Ágnes 1984-ben.⁸⁶ Mintha csak az alábbi Celan-sort hallanánk: „Die Welt ist fort, ich muß dich tragen”,⁸⁷ azaz: „Oda

⁸⁴ A skandináv mitológiában például Ymir óriáséból (*Edda, Grimmír-ének*, 40). A koponya szintén jelentős számú Nemes Nagy-versben előfordul (például *Hadijelvény, Tengeren, A szabadsághoz, Alázat, Szobrok*).

⁸⁵ Lásd továbbá az *Elégia egy fogolyról* című versben a gömbölyűség vissza-visszatérését, továbbá például az alábbi verseket: *Félgömb, Múzeumi séta, Egy koponya belsejében, Hazafelé, Villamos, Október, Paradicsomkert, Az alvó lovasok*.

⁸⁶ NEMES NAGY, *A hegyi költő*, 7.

⁸⁷ A *tragen* a vers egyik igéje a kettő közül (a másik: *sein*). „*Tragen*, mondják gyakran arra a tapasztalatra is, ami a még megszületendő gyermek *kihordásában* áll. Az anya és a gyermek között, az egyik a másikban és az egyik a másik számára, a magányosoknak ebben az egyedi párosában, egy és két test egymás

a világ, vinnelek kell”,⁸⁸ pontosabban: „A világ távol [tovatűnt, elmúlt, eltávozott], hordanom [hordoznom] kell téged” vagy „meg kell, hogy tartsalak”⁸⁹ – amelyet Derrida híres elemzése Hölderlinhez kapcsol („Denn keiner trägt das Leben allein”, azaz „Mert senki nem hordozza az életet egyedül”) –,⁹⁰ vagy éppen Rilket: „so werd ich dich auf meinem Blute tragen”, Nemes Nagy Ágnes fordításában: „viszlek tovább, vérem zuhatagában”.⁹¹ És ne feledjük a Babits-vers alábbi sorait sem: „törpék vagyunk / és egeket hordozunk” (*Levél Tomiból*). A *tragen* mint (ki)hord(oz), (magával) visz, visel, (meg)tart, vállal, szállít – amelyben benne foglaltatik a ráhagyatkozás bizalma és a jövőbe átmentés várakozással teli lehetősége is – jelentésköréhez kapcsolódnak a 20. század e fontos sorai.⁹² Ahogyan Mártonffy Marcell írja – és ez érvényes lehet a Nemes Nagy-versekre is, különösen a *Víz és kenyérre* –: „[o]lvasás és hallgatás komplementaritásában tehát maga a vers is hordozó és megtartó alannyá válik: az egyetlen és végső értelem távollétében ő hordozza és tartja meg a befogadóit, az aposztrófával létrehívott megszólítottjait, és a párbeszédet, melyet a *tragen* értelméről folytatnak.”⁹³

között megosztott magányában, a világ eltűnik, távol van, szinte kizárt harmadik. Az anya számára, aki a gyermeket hordozza, *Die Welt is fort*. 2. De másrészt, ha a *tragen* a születés nyelvét beszéli, ha e gy jelenlévő vagy eljövendő élőlény felé kell fordulnia, a halott, a túlélő vagy ezek kísértete felé is fordulhat, egy olyan tapasztalatban, ami abban áll, hogy a másikat magában hordja, amiként a gyászt és a melankóliát hordozzák. 3. Ettől kezdve a *tragen* e két lehetséges értelme kicseréli különböző lehetőségeit a világ legalább három elgondolásával, a világ elgondolásának három világával [...]” – írja Derrida a *Grosse, glühende Wölbung* (azaz *Nagy, parázsló boltozatban*) utolsó sorával foglalkozó híres elemzésében, amelynek részlete magyarul *Kosok* címmel olvasható. Lásd Jacques DERRIDA, *Kosok. A félbeszakíthatatlan párbeszéd: két végtelen között, a költemény (részlet)*, ford. ORBÁN Jolán, Jelenkor 2005/2., 962–973.

⁸⁸ Csordás Gábor fordításában.

⁸⁹ Utóbbi kettőt lásd MÁRTONFFY Marcell, *A vers idegensége és „megkövült áldása”. Derrida beszélgetése Gadamerrel Celan jelenlétében = Otthonosság és idegenség az irodalomban és a kultúrában*. Nemzetközi workshop, Andrásy Egyetem Kultúratudományi Szakirány – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, SJE TK, Révkomárom, 2016. november 10. (kézirat), 11.

⁹⁰ *Die Titanen (A titánok)*, ford. ORBÁN Jolán.

⁹¹ Rainer Maria Rilke: *Lösch mir die Augen aus*. Nemes Nagy Ágnes fordításában: „Oltsd ki szemem: én mégis látva látlak, / tömd be fülem: én halloom hangtalan szád, / lábatlanul is elkúszom utánad, / és hogyha kell, száj nélkül esküszöm rád. / Törd le karom és megragadlak én, / szivemmel, mint egy kézzel tartalak, / fogd le szivem, agyam dobog hibátlan, / s ha lángod agyvelőmbé csap, / viszlek tovább, vérem zuhatagában.” (*Oltsd ki szemem*).

⁹² Nemes Nagy Ágnes költészetében is találunk példát hasonlóra: „te tartasz, barna törzs, te, nagy szemű diófa.” (*Diófa*), „És vitte akkor is, mikor elindult. / Homályosan, a testet vitte még. / Elnyúlt kódok vízszintesében ment, / jobbkezével tartva balkezét” (*Ekhnáton éjszakája*), „te tartasz, vagy én tartalak?” (*Fulladozó*), „homlokán hordozva mását” (*A tárgy fölött*), „Mikor a vízen vittelek, / lábam magától megbotolt.” (*Tisztán és Izolda*), „Szobrokat vittem a hajón, / hatalmas arcuk névtelen.” (*Szobrokat vittem*).

⁹³ MÁRTONFFY, *A vers idegensége és „megkövült áldása”*, 12.

KRITIKA

BUDA ATTILA

Négyen az árban Szorongatott idill. Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Polcz Elaine, Mészöly Miklós levelezése 1955–1997, s. a. r. Hernádi Mária – Urbanik Tímea

Mi indokolhatja egy valaha volt személyes levelezés közzétételét? Bár a motiváció igen változatos lehet, a felmerülő elvárások legtöbbször két alapesetre redukálhatók: egyfelől elengedhetetlenek a valamilyen szempontból vonzó levélírók, másfelől szükségesek az érdeklődő, laikus és/vagy professzionális olvasók. Valamint maguk a levelek, amelyeknek be kell váltaniuk bizonyos intimitásigényt, s lehetővé kell tenniük a levélírók szellemi és fizikai világának a megismerését. Ki nem mondott követelmény ezenfelül, hogy segítségükkel váljon érzékelhetővé a kor, a levélírók és címzettek személyisége is, valamint az irodalmi valóság minősége.

Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs halálával tulajdonképpen lezárult a magyar irodalom Újhold-története, amely más, hasonló elbeszélésekkel együtt a második világháború utáni korszak irodalmi folyamatainak egyik vonulataként kanonizálódott. Az életművek önálló kötetek és részben az összegyűjtött művek is megjelentek, ha nem is abban a folyamatosságban és rendszerességben, ahogy az egyes alkotók pályájuk elején elképzelhették. Most az értelmezést segítő, árnyaló, pontosító forrásokon a sor – legfőképp a kéziratokon, illetve az életrajzi dokumentumokon. Utóbbiakból az elmúlt két és fél évtizedben, 1999-től több válogatás is készült. Ennek ellenére távolról sem mondható teljesnek még a közgyűjteményi, már leltározott, olvasható és tanulmányozható anyagok feltárása sem. Nem beszélve a magán- vagy gyűjtői tulajdonban található kéziratokról, amelyek anyaga mindig lassabban válik kutathatóvá, de ugyancsak hozzájárul az ötvenes–kilencvenes évek irodalmi életének jobb megértéséhez, az egyes életművek értelmezéséhez. Ez a végponton túliság persze már most lehetővé teszi az eddig feltárt, nyomtatásban közölt írásos és képi dokumentumok párhuzamos olvasását, elég a tárgyalt kötetre, valamint *A bilincs a szabadság legyen*